

ARMİN VÁMBÉRY'NİN TÜRKİSTAN SEYAHATNAMESİ VE KARAKALPAK TÜRKLERİNE DAİR KAYITLAR*

SALİH YILMAZ**

GİRİŞ

Bu makale; dünyanın gelmiş geçmiş en büyük Türkologlarından birisi olan Macar asıllı bilim adamı, seyyah ve casus Prof. Dr. Armín Vámbéry'nin "Reşat Efendi" sahte ad ve kıyafetiyle devrinin ünlü Osmanlı paşalarından Mehmed Sadık Rıfat Paşa'nın İstanbul'daki konağında dört sene misafir kaldıktan sonra Türklerin ana vatanı olan Türkistan'a üç yıl süren (1862-1865) yolculuğu sonrasında kaleme almış olduğu eserlerinde geçen, bugün Aral gölü ve çevresinde yaşayan Karakalpak Türkleri topraklarındaki inceleme ve gözlemlerinin hikâyesidir. Armín¹ Vámbéry, bu üç yıl süren yolculuktan sonra oldukça geniş bir eser yazmıştır. Bizim yazdığımız bu makale anılan eserin sadece Karakalpakistan ve Karakalpaklarla ilgili bölümlerin incelemesinden ibarettir. Vámbéry'nin yazmış olduğu asıl metin oldukça uzundur. Bu metnin büyük kısmı 1864 yılında Londra'da yayımlanmıştır². Bu tam metin üzerinde Cemal KUTAY³ ve Mim Kemal ÖKE⁴ önemli çalışmalar yapmışlardır. Fakat onların yaptıkları bu çalışmalar genelde sınırlı

* Bu eserin hazırlanması sırasında kaynak ve fikir bakımından büyük yardımlarını gördüğüm değerli hocam Prof. Dr. Sabır Kamalov'a teşekkürlerimi sunarım.

** Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi, Doktora Öğrencisi.

¹ Bazı eserlerde Armín ismi Armen, Arminius, German ve Hermann olarak da geçmektedir. Fakat asıl adı İbranice bir kelime olan Hayim'dir. Aile isimleri olan Vámbéry (aslı Wamberger), onun büyükbabasının Macaristan'a göç etmeden önce yaşadığı bir Alman kenti olan Bamberg'den gelmektedir. Bu isim zamanla değişerek Vámbéry olmuştur.

² Bu eser için bk. A. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, John Murray, Albemarle Street, London, 1864, 443 s.

³ Cemal Kutay, *Sahte Derviş*, 3.bs., Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 109.

⁴ Mim Kemal Öke, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 173; Mim Kemal Öke daha sonraları bu eserin fazlaca ilgi görmesinden dolayı yeni eklemeler de yaparak yeniden yayımlamıştır. Bunun için bk. aynı müellif, *Vambery: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü*, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 1985, s. 200; aynı müellif, *Gizli Belgelerle II. Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery: Saraydaki Casus*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1991, s. 294.

kalmış ve eserin Karakalpak Türkleri konusundaki kısımları henüz incelemeye tâbi tutulmamıştır. Ayrıca bu iki değerli araştırmacı Vámbéry'nin bütün eserlerini incelememiş sadece bir esere bağımlı kalmışlardır. Cemal Kutay, yazmış olduğu 'Sahte Derviş' adlı eserde Vámbéry'nin Türkistan'a yapmış olduğu seyahati genel olarak değerlendirmiştir. Mim Kemal Öke ise İngiltere'de yapmış olduğu doktora tezinin de etkisiyle yazmış olduğu bu eserlerde Vambéry'nin İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid ile olan ilişkilerini ve Vámbéry'nin Siyonizm ile olan bağlantılarını ayrıntılı olarak incelemiştir. Bizim yaptığımız bu çalışmada ise bütün eserleri incelenerek Karakalpaklar hakkında verdiği bilgiler derli toplu bir hâle getirilmiştir.

Vámbéry, Türkistan'a yaptığı bu yolculuktan sonra da ölümüne kadar (ö.1913) Türklük ve Türklerle ilgilenmiştir. Bu konudaki çalışmalarının ve ders notlarının birçoğunu Türk Ocakları'na göndermiştir. Türkiye'deki en büyük dostlarından Türkolog Ahmet Hikmet Müftüoğlu sayesinde bu çalışmalarını değerlendirmiştir. Vámbéry'nin, XIX. yüzyılın ilk yarısı içerisindeki Türkistan'ın gerçek çehresini dile getiren birisi olarak verdiği bilgilerin, aziz ülkemiz Türkiye vatandaşlarının öğrenmesi gereken bilgiler olduğu kanaatindeyim.

Vámbéry, Karakalpakistan topraklarında almış olduğu notlarda Türkler için şunu ifade etmektedir: "*Türkistan'daki Japhetik bölümüne girecek insanlar, dünyanın başka yerlerinde bu terkipte olanlar, bünye itibariyle farklıdır. Çünkü Türkleri bir başka milletin temsil edebilmesi imkânsızdır. Ruslar bunu denemişler fakat muvaffak olamamışlardır. Türk erkekleriyle evlenen başka milletlere mensup kızların çocukları azamî iki nesil sonra tamamen Türklere benzemektedirler. Türk kızlarını alan yabancılar için ise netice değişmiyor. Türk kanı daima öteki kanlara galip gelmektedir. Türkistan'da en zengin ve köklü ırklar Ural-Altay bölümünde toplanmaktadır. Özbekler, Kırgızlar, Çuvaşlar, Oyratlar, Cüveyratlar, Kazaklar, Karakalpaklar, Tacikler, Türkmenler, Tatarlar, Azerbaycanlılar, Hakaslar, Nogaylar, Şartsiler, bir kısım Sibirler, Karatekinler, İskitler, Kumyaklar ve onlara bağlı ikinci derecedeki uruklar bu zengin milletler literatürünün membalarıdır. Türkler, kendi ırkî hasletlerini muhafaza için başka milletlerin ehemmiyet vermediği hassasiyeti gösterirler. Aile kurmada gösterdikleri duyarlık bu özel dikkatlerinin belirtisidir.*"⁵

⁵ Cemal Kutay, aynı eser, s. 83.

Vámbéry'nin, XIX. yüzyılda Türk anavatanında Rusya ile hâkimiyet rekabeti içerisine giren İngiltere adına bu yolculuğa çıkmış bir casus olarak burada gördükleri ve yaşadıkları olaylar onun kafasında ve ruhunda büyük bir tesir bırakmış ve Türklere karşı yakınlık hissetmesine neden olmuştur. Onun duyduğu bu yakınlık birçok eserin yazılmasını, Türk kültürünün ve tarihinin Avrupa'da duyulmasını ve pek çok âlimin bu konuyla yakından ilgilenmesini sağlamıştır. Macar bilgini Vámbéry, XIX. yüzyılda Karakalpaklar ve Karakalpakistan hakkında bilgiler veren ilk Batı Avrupalı âlim olarak bilinmektedir. Vámbéry, XIX. yüzyılda Karakalpakların yaşadığı topraklarda bulunmuş ve gözlemlerini bir kitapta toplamıştır. Makalelerinin birçoğunda da Karakalpak halkının tarihi ve etnografyası hakkında bilgilere sıkça rastlanmaktadır. Vámbéry'nin ilmî mesailerini ilk zamanlar XIX. yüzyılda İngilizce ve Almanca olarak yayımlanmış, daha sonraları ise Rusçaya çevirileri yapılarak ilim âlemine sunulmuştur. Vámbéry bu seyahatinde Karakalpak topraklarına gelerek gördüklerini ve yaşadıklarını ilmî mesailerinde yazmıştır. Bizim amacımız bütün bunları bir araya getirerek Türk dünyasına ve Karakalpaklara sunmaktır. Vámbéry'nin, Karakalpaklar ve Karakalpakistan hakkındaki bilgileri tek bir kitapta bulunmadığı için birçok kitabında yer alan bilgiler derlenerek burada yayımlanmaktadır⁶.

Hazırlamış olduğumuz bu makalenin araştırılması sırasında Karakalpak ilim adamı Prof. Dr. Sabır Kamalov önemli derecede yardımda bulunmuştur. Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla ortaya çıkan Türk Dünyası gerçeği bizleri bu konuda çalışmaya mecbur bırakmaktadır. Bizler Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları ve Türk Dünyasının en büyük parçası olarak buna benzer çalışmalar yapmayı görev biliyoruz.

A- ARMÍN VÁMBÉRY'NİN HAYATI

Bu eseri yazarken Armín Vámbéry hakkında kısaca malûmat vermeyi uygun bulduk. Bu malûmatı özellikle Vámbéry'nin kendi kaleminden çıkan ve İngiltere'de yayımlanan '*Travels in Central Asia*' adlı eserinden aldık.

⁶ Vámbéry'nin Karakalpakistan ve Karakalpaklar hakkında verdiği bilgiler şu kitaplardan derlenerek bir araya getirilmiştir: A. Vámbéry, *Puteşestviye Po Sredney Azii c Kartınoyu i Kartoyu Uzdaniye Vtoroye*, 2. bs., Moskva, 1874; aynı müellif, *Oçerki Sredney Azii (Dopolneniye k Puteşestviyu Po Sredney Azii)*, Moskva, 1868; aynı müellif, *İstoria Buhari İli Transaksonii (Maveranahr)*, s *Drevneişih Vremën do Nastoyaşego*, Tom: 1-2, Sankt-Petersburg, 1873; aynı müellif, *Oçerki Jizni i Nravov Vostoka, Perevod s Nemetskogo*, S.Petersburg, 1877; aynı müellif, *Das Türkenvolk in Seinem Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen*, Leipzig, 1885; aynı müellif, *Travels in Central Asia*, John Murray, Albemarle Street, London, 1864.

Armín Vámbéry, 19 Mart 1832 tarihinde Macaristan'ın bir köyünde Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Genç yaşlardayken babasının ölmesiyle annesinin elinde yetişti. İlkokulu doğduğu köyde tamamladıktan sonra Macaristan'ın Niske (Niş) şehrinde bir manastırda eğitimine devam etti. Gençliğinde ayağında bir yara çıkmasından dolayı aksak kaldı⁷.

Vámbéry, küçük yaşlarından itibaren yabancı dil öğrenmeyi kendisine amaç edinmişti. Bu amacına da manastırda Latince ve Almanca öğrenerek ulaşmıştı. Manastırdaki eğitimini tamamlayarak evine dönen Vámbéry, kısa bir süre sonra eğitimine yeniden devam etmek için evinden ayrıldı. Petersburg'a giden Vámbéry, buralarda öğretmenlik yapmaya başladı. Kendisi Macarca, İbranice, Almanca ve Latinceyi çok iyi bildiği için Levi Efendinin evinde iş buldu. İşi, Levi Efendinin oğlunu eğitmekti. Aynı zamanda Fransızca öğrenmek için çaba gösteriyordu. Fakat hastalandığı için Levi Efendi, kendisini evinden kovdu. İki hafta manastır hastanesinde yattıktan sonra iyileşerek, yaşlı bir adamın evinde işe başladı. Vámbéry henüz 14 yaşında olmasına rağmen beş tane dil biliyordu⁸.

Vámbéry, bu sıralarda halk arasında Türkistan hakkında anlatılan hikâyeleri büyük bir ilgi ile dinliyordu. Macarlarla akraba olan Türkistan'daki milletleri merak ediyor ve onların dillerini öğrenmeyi hayal ediyordu. Vámbéry, işte bu hayallerle Türkistan'a gitmek için Petersburg'tan Budapeşte'ye geldi. Budapeşte'ye geldikten sonra yabancı dil öğrenmeye devam etti. Peşt şehrinde kaldığı süre içerisinde Rusça, Danimarkaca, İtalyanca, Farsça ve İspanyolca dillerini, o dillerde yazılan makaleleri okuyabilecek düzeyde öğrendi. Budapeşte'den Viyana'ya giden Vámbéry, Frak Şenfeld adında bir kadının evinde kaldı. Viyana'da bulunduğu süre içerisinde Türkistan'a gitme hayali ağır bastığı için bu amaçla İstanbul'a geldi. İstanbul'da kısa sürede Türkçeyi öğrendi. Öyle ki "Áşık Garip" hikâyesinin beyitlerini Türkçe olarak ezbere söyleyebiliyordu. İstanbul'da dört yıl kaldıktan sonra artık Türkçeyi hem konuşabiliyor hem de yazabiliyordu. Zamanla ileri gelen Türk devlet adamlarıyla tanışmaya başladı. Kısa süre önce aç susuz gezen Vámbéry artık tanınan bir insan oldu. Türkçeyi ve Türk kültürünü iyi bilmesinden dolayı kendisine Reşat Efendi adı verildi. Birçok dil bildiği için kendisine memurluk önerilse de, Türkistan'a gitmek için bu

⁷ A. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. VII-VIII.

⁸ Sabır Kamalov, *Vámbery Karakalpaklar Turalı*, Habarsı Jurnalının 1995 jil 4-sanına Kosımşa, Nökis, 1995, s. 4-5.

dilleri öğrendiğini söyleyerek bütün görevleri reddetti. İstanbul'da kaldığı süre içerisinde İslâm eğitimi de almıştı⁹.

Vámbéry, İstanbul'dan Trabzon'a geldi. Amacı buradan geçen kervan yoluyla İran'a gitmekti. Bu yolla, 1863 yılında 31 yaşında iken Türkistan yolculuğu hazırlıkları için İran'a geldi. Osmanlı Devleti'nin Tegeran (Tahran) büyükelçisi olan arkadaşı Haydar Efendiye gelerek Hive ve Buhara'ya yapacağı seyahat hakkında bilgi verdi. Arkadaşı Haydar Efendi bu aksak hâliyle seyahate çıkamayacağını ve hatta buna kendisinin izin vermeyeceğini söylese de Vámbéry; "Senin iznine ihtiyacım yok, nasılsa İran'da kalmayacağım, benim amacım Türkistan'a gitmek. Ben 15 yıl boyunca bu hayalle aç susuz yaşadım. Ayağım aksak olsa da at sırtında gideceğim için buna dayanabilirim. Evsiz barsız insanların arasında yaşamak beni çok ilgilendiriyor."¹⁰ diye cevap verdi.

Vámbéry, bu konuşmalardan sonra muayene olmak için elçiliğin doktoru Bimzenştin'e gitti. Vámbéry ile Bimzenştin arasında şu konuşmalar geçti:

B_Vámbéry, demek sen Buhara'ya gidiyorsun?

V_Evet doktor gideceğim.

B_Türkistan'a giden binbaşı Mayor Konolli'ye ne olduğunu biliyor musun?

V_Ne olmuş?

B_Onun kafasını keserek minareye asular, onu aramaya giden Stoddart da aynı akıbete uğradı.

V_Türkistan'a giden başkaları da oldu.

B_Evet başkaları da oldu. Örneğin Blokvidi Türkmenler tarafından öldürüldü. Ayrıca Vaisberi de kayboldu ve hâlâ haber yok¹¹.

⁹ A. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. VIII.

¹⁰ aynı eser, s. 3-8.

¹¹ Bu konuşmada adı geçen binbaşı Blokvidi ve Vaisberi aslında birer casus olup istihbarat toplamak amacıyla Türkistan'a gönderilmiştir. Fakat bir daha geri dönmemişlerdir. Bunlardan sonra İngiltere'nin Tahran büyükelçisi tarafından Türkistan'a gönderilen Conolly, Stoddart ve Wyburn adındaki casusların akıbeti de bir öncekiler gibi ölüm olmuştur. bk. A. Vámbéry, ayn. esr., s. 19, 26.

V_Ben uyumlu bir insanım doktor, Türkistan'a macera aramak için gitmiyorum. Ben ilim için kendimi kurban edeceğim. Buhara'yı çok görmek istiyorum. Ayrıca aldığım terbiyeye de güveniyorum.

B_O nasıl bir terbiye?

V_Ben kendime hâkim olabilirim.

B_Tamam tamam, gitmeden önce bana uğrarsın.

Vámbéry, Tahran'da üç ay süreyle dervişlerin arasında yaşayarak, dervişlerin nasıl hareket ettiklerini öğrendi. Aradan biraz zaman geçtikten sonra doktor Bimzenstein'ı görmek için bir gece yarısı kapısını çaldı. Doktor kapıyı açtığı anda kendisini tanımadı ve kim olduğunu sordu. Vámbéry ise Hoca Mahmud Reşat Efendi olduğunu söyleyerek doktora büyük bir sürpriz yaptı. Vámbéry, başında sarık, üstünde kaftan, belinde kısa saplı bir balta ile tam anlamıyla Türkistan yolculuğu için hazırды. Doktor kendisine üç adet zehir şişesi vererek zor zamanlarında bunları kullanmasını istedi. Vámbéry, zehir şişelerini aldıktan sonra; "*ben oraya gidiyorum fakat...*" dedi ve devamını söylemeden gitti.

Vámbéry, Türkistan'a gidip geldikten sonra o doktora gelip ondan aldığı zehir şişelerini iade etti. Gitmeden önce doktora söylemek istediği ancak yarım kalan cümlesini geldikten sonra tamamladı ve şunları demek istediğini söyledi: "*..fakat ölmeden önce yaşamak gerekir. Buna da hiçbir şey mâni olamaz*"¹².

Vámbéry, 28 Mart 1863 tarihinden aynı yılın Kasım ayına kadar derviş kılığında Hive, Konırat (Kongrat), Ürgenç, Buhara, Semerkant, Karşı ve Herat şehirlerini gezerek Tahran'a döndü. 28 Mart 1864 tarihine kadar Tahran'da kaldı. O, Türkistan ziyareti sırasında iki bin kilometreye yakın yol yürümüştü. Bu yolculuk sırasında Türkçe, Farsça ve Arapçayı iyi bildiği için birçok zorluğun üstesinden kolayca gelebilmiştir.

Vámbéry, 1863 yılında Semerkant'a ulaştığında, Buhara Hanı Emîr Muzaferredin ile karşılaştı. Han, ondan şüphelenerek kim olduğunu sorduğunda, seyyah olduğunu söyledi. Bu cevap üzerine Han, bu aksak ayağıyla nasıl seyahat ettiğini sordu. Vámbéry cevap olarak şunları söyledi: "*Sizin atanız Emîr Timur aksak olduğuna aldırmandan bütün dünyayı eline*

¹² aynı eser, s. 9-11.

geçirdi.” Bu cevap Buhara Hanının çok hoşuna gittiğinden ona 30 duka (tilla) altın verdi¹³.

Vámbéry, Hive hükümdarı Seyid Muhammed Han ile buluştuğunda da kısa sürede onun dikkatini çekmeyi başardı. Hanın vezirlerinden Şükrullah Bey, Vámbéry’yi Hana İslâmiyet’i çok iyi bilen âlim bir insan olarak tanıttı. Han onu kabul ederek Hive’nin en büyük âlimi ile atıştırdı. Bu atışmadan Vámbéry galip çıktı. Han, bu galibiyet karşılığında kendisine 20 duka altın ve bir eşek hediye etti. O eşeği hediye olarak kabul edeceğini fakat altınları alamayacağını söyledi. Bunun sebebi olarak da paranın bir dervişe zarar verdiğini gösterdi. Han da onun bu isteğine karşı çıkmadı¹⁴.

Vámbéry, İslâmiyet’i ve namaz kılmayı İstanbul’da medresede öğrendi. Bu eğitim sayesinde başına gelen birçok kötülükten kolayca sıyrılabildi. Bunlardan bir örneğini burada verecek olursak olay şöyle gelişmiştir. O Hive’ye dervişlerin oluşturduğu bir kervan ile gelmişti. Bu kervanın içinde Afgan bir kişi vardı. Bu kişi Vámbéry’nin kâfir olduğunu ve öldürülmesi gerektiğini herkese söylüyordu. Bir gün Vámbéry namaz kılarken kervanbaşıyla beraber onun yanına geldiler. Afgan bu sırada hemen Vámbéry’yi öldürmek istediye de kervanbaşı ona engel oldu. Çünkü, Vámbéry namazı öyle bir istek ve huşu ile kılıyordu ki ondan kimsenin şüphelenmesi mümkün değildi. Kervanbaşı Vámbéry’nin namaz kılmasına bakarak onun tam bir Müslüman olduğunu ve onu öldürürlerse günah işleyeceklerini söyleyerek Afgan’ı bu isteğinden vazgeçirdi. Afgan bu isteğinden geçici de olsa vazgeçti, fakat onun kâfir olduğunu Hive’ye vardıklarında ispat edeceğini de söylemekten edemedi. Bu Afganlı aslında sara hastasıydı. Üç dört gün arayla nöbet geçiriyor ve bu nöbetleri Vámbéry’nin verdiği ilaçlar sayesinde kolayca atlatabiliyordu. Fakat iyileştikten sonra da onun kâfir olduğunda ısrar ediyordu. Vámbéry bu olayla ilgili notlarında şunları yazmaktadır: “Eğer o adamın sara nöbetleri başladığında ben ona Bimzenstein’in verdiği zehirlerden birisini verseydim çoktan öbür dünyaya giderdi. Fakat ben bunu yapmadım. O Hive’ye vardığımızda benim kâfir olduğumu ispatlamaya çalıştıysa da Hive Hanı ona inanmadı. Onu gök eşeğe ters bindirip Hive sokaklarında insanlara taşlattırdı.”¹⁵

¹³ aynı eser, s. 186-190.

¹⁴ aynı eser, s. 124-131.

¹⁵ Taşlatırma olayı o dönemde “sarsan taş” olarak ifade edilmekteydi. bk. A. Vámbéry, aynı eser, s. 92-94.

Vámbéry'ye göre onun birçok dil bilmesi kendisi için büyük kolaylıklar sağlıyordu. Ona göre eğer bir insan içinde yaşadığı yabancı bir milletin dilini iyi bilirse hiç kimse onu yabancı olarak görmezdi. Herkes onu kendisi gibi bilir ve ona her türlü yardımda bulunurdu. Vámbéry Türkistan'a yaptığı seyahatlerde bunun yararını fazlaca gördü. Vámbéry'nin bu nasihatı günümüz ilim hayatı için oldukça büyük öneme sahiptir.

Vámbéry, 15 Eylül 1913 tarihinde 80 yaşındayken öldü. Onun Türkistan seyahati sonucunda yazdığı eserler günümüzde bile hâlâ ilgi görmektedir. Çünkü onun eserleri Türkmenler, Özbekler, Karakalpaklar ve çeşitli Türk topluluklarının o dönem yaşayışları hakkında önemli bilgiler içermektedir.

B- VÁMBÉRY'NİN KARAKALPAKLAR ARASINDA YAPTIĞI SEYAHAT

1- Hive'den Konırat'a Seyahat

Vámbéry, derviş olarak Hive'ye geldiğinde Mekke'ye gidip geldiğini ve daha da gideceğini söylüyordu. Bunu duyan ve Konırat'tan Hive'ye gelerek medresede okumakta olan İshak Molla Vámbéry'ye; "*Ben de Mekke'ye gitmek istiyorum. Beni de yanına alır mısın?*" diye sordu ve bu isteği Vámbéry tarafından kabul gördü. Ancak Vámbéry önce Hive'den Buhara'ya gitmesi gerektiğini ve ondan sonra da Afganistan, İran, Türkiye üzerinden Mekke'ye gideceğini söyledi. İshak Molla da bunu kabul etti¹⁶.

İshak Molla Vámbéry'ye: "*Siz Buhara'ya gitmek için hazırlık yaparken ben de Konırat'a gidip geleyim.*" dedi. Vámbéry'de Molla'ya: "*Ben de seninle Konırat'a geleyim.*" dedi. Böylece Vámbéry Karakalpakların yaşadığı topraklara ilk seyahatini yapmış oldu. Bu olay yaklaşık 1863 yılının Haziran ayında olmuştur. Vámbéry ve İshak Molla Hive'den Konırat'a, Amuderya nehri yoluyla gitmişler ve dönerlerken de Göhne (Köhne) Ürgenç üzerinden Hive'ye gelmişlerdir¹⁷.

Vámbéry, Karakalpakların yaşadığı yerlere (yani Konırat'a) gidişiyle ilgili olarak şunları yazmaktadır: "İshak Molla ile ikimiz sözleştikten iki gün sonra

¹⁶ Salih Yılmaz, "İngiliz Casusu Armin Vambéry'nin Türkistan Seyahatinde Ona Eşlik Eden Özbek İshak Molla Hakkında", TDAV Tarih Dergisi, sayı: 211, Temmuz 2004, s. 52-53.

¹⁷ ayn. mkl., s. 53.

Yeni Ürgenç'e gittik, bizim bineceğimiz gemi Amuderya'da¹⁸ bizi bekliyordu. Gemiciler ile ucuz fiyata anlaştık. Zaten geminin yükü de ağır değildi."

Hive'den Konırat'a yazları genellikle Amuderya üzerinden gemilerle gidiliyordu. Amuderya'nın ağız akıntısı hızlı olursa beş günde gidilirdi. Baharda ve güzde akıntı ters taraftan aktığı için gemi yavaş ilerliyordu. Kışın ise gemiler çalışmıyordu. Çünkü, kış aylarında Amuderya nehri buz tutuyordu¹⁹. Bizim bindiğimiz gemide bizden başka iki tane yolcu ve dört tane de gemici vardı. İlk zamanları gemi yolculuğumuz fazla ilgi çekici değildi. Gemiye iki adam yönetiyordu. Birisi geminin bir başında, diğeri ise sonunda ellerindeki değneklerle geminin hareket etmesini sağlıyorlardı.

Amuderya'nın iki tarafı çevre bakımından fazla ilginç değildi. 1858 yılında Konırat'tan yukarıya doğru yani Yeni Ürgenç'e kadar vapur ile seyahat eden Butenov'un yazdıkları ile karşılaştırıldığında Amuderya'nın iki tarafındaki çevre hakkında bir şeyler söylemek mümkündür.

Bizim gemiye bindiğimiz yerde, deryanın sağ tarafında Şahbaz-Veli'nin (Karamatlı Bahadır) yıkılan duvarları bulunuyordu²⁰. Bir zamanlar bu duvarlar Şabbaz şehrinin korumalığını yapıyordu. Fakat daha sonra bu duvarlar Kalmuklar tarafından yıkılmıştır. Hive Hanlığı içerisinde yaşayan âlimlerin yazdıklarına göre şehir Moğollar tarafından yağmalanmış ve yıkılmıştır. Gerçekten de Cengiz Han güzelim Horezm'e büyük zarar vermiştir. Ancak, Moğolların yakıp yıktığı şehirler güçlükle yeniden onarılabiliyordu. Amuderya'nın akıntısına doğru yol aldıkça taştan duvarların yerdeki yıkıntularını görebilirsiniz. Bu şehir Gayür diye adlandırılıyordu. Ben önce Gayür'ü eski zamandaki Gevrler veya ateşe tapanlar diye düşündüm. Fakat, Türkistan'da Gayür (Gâvur) terimiyle Ermenilerin veya Hıristiyanların kastedildiğini anlayınca çok şaşırdım. Buradaki Hıristiyanlar İslâm dininin buralarda yayılması ve Moğol hâkimiyetinin sağlanmasına kadar Aral gölünden Çin'e kadar uzanan sahada koloni halinde yaşamışlardır.

Gemi yolculuğumuzun ilk zamanlarında rastladığım birinci yıkık kalıntılardan (Kat şehri) sonra Amuderya'nın sağ tarafında akıntı istikâmetinde Hıtaybegi (Kıtaybeği) adıyla bir orman bulunmaktadır. Bu ormanın uzunluğu üç saatlik yoldur, ağaçları kısadır. Bu orman sayesinde

¹⁸ Amuderya nehrinin ismi Vámbéry'nin eserlerinde Oksus olarak geçmektedir. Biz Türkçe bir terim olan Amuderya'yı kullanmayı uygun bulduk.

¹⁹ A. Vámbéry, *Oçerki Sredney Azii*, s. 118-119.

²⁰ Bugünkü Şabbaz veya Kat şehri kalıntıları.

Amuderya'ya akan çevredeki akıntular çabucak kuruyup gitmemektedir. Ormanın içerisinde fazla açık alan yoktur. Karakalpaklar bu orman alanlarını koyun yetiştirmek için kendilerine almışlardır. Karakalpaklar, Amuderya'nın sol tarafına yerleşmişler ve evleri arka arkaya gelmektedir. Ormanın kıyıya doğru yaklaştığı yerde evlerin sayısı fazlalaşmaktadır. Orman ile kıyının birleştiği yerde Özbeklerin yaşadığı Taşkala adı verilen büyük bir köy bulunuyor. Bu köy Kılıçbay kanalına yakın bir yerdedir. Kılıçbay kanalının bir ağacı Yılanlı'dan geçip çölle birleşmektedir.

Biz gemi yolculuğumuz sırasında vaktimizi birbirimize dinî masallar anlatarak, çay kaynatarak, pilav pişirerek geçirdik. Bazen konuşuyor bazen de uyuyorduk. Bunlar benim çok hoşuma gitti. Amuderya'nın sarı dalgalarına bakarken, Avrupa'nın o güzelim hayatını, vapurlarını ve parıldayan dalgalarını hatırladım. İki arasındaki farkları karşılaştırmak mümkün değil. Amuderya nehri de tıpkı onun etrafında yerleşmiş olan Türkistanlılar gibi yabancı ve vurdumduymaz. Türkistanlının iyi veya kötü tarafını bilmek veya tahmin etmek ne kadar zorsa Amuderya'nın ne düşündüğünü bilmek de o kadar zor. Sonuçta burada yaşayanlar evlerini ne kadar sık değiştirip göçmen hayatı yaşıyorlarsa Amuderya da yerini tıpkı onlar gibi değiştiriyordu.

Yolculuğumuz sırasında akıntıya doğru yol alırken ikinci günün sabahı Gürlen şehrinin önünden geçtik. Bu şehir deryadan çok uzakta idi. Fakat Amuderya kıyısında gemilerin mola verdiği bu şehre bağlı İsimçiran adı verilen bir köy vardı. Amuderya'nın sağ tarafında, Gürlen şehrinin önünden başlayan Rehimberdibek Karğani'nin (Kurganı?) duvarları uzanıyordu. Bu duvarlardan sonra Üveyis-Karaine²¹ (Sultanveyis veya Karatav) dağı başlıyordu. Burası güneydoğudan arkaya doğru uzanıyor. Bu dağın uzunluğu ve genişliğine baktığımız zaman Hive ile Astrabad'ın arasındaki çölle bitişik bulunan Balkan dağına benziyor. Fakat, yaklaştığımızda bu dağın Balkan dağından daha büyük olduğu görülüyor. Onun üzerindeki bir çok güzel bitki de göze çarpıyor. Dağın üzerinde Üveyis-Karaine'nin taştan yapılmış mezarı bulunuyor. Burası Hive'de yaşayan insanların kutsal gördüğü en güzel yerlerden birisidir. Mezara yakın yerlerde mezarı ziyaret etmek isteyen-

²¹ Üveyis-Karaine hakkında Vámbéry şunları yazmaktadır: "Üveyis-Karaine, Hz. Muhammed'e yakın insanlardan birisidir. Hz. Muhammed, Uhud savaşında dişlerini kaybettikten sonra onu çok sevdiği için Üveyis de kendi dişlerini kırmıştır. Üveyis-Karaine'nin Hive'ye gelerek burada öldüğü ile ilgili rivayetler doğru değildir." bk. A.Vámbéry, aynı eser, s. 123. Anlaşılacağı gibi burada söz konusu olan zad, Türkiye'de Veysel Karani olarak bilinen Üveys el Karani'dir.

lerin dinlenmeleri için Rahimberdi-beg tarafından yaptırılan birkaç ev görünmektedir. Bu mezarın biraz ötesinde Munajat "Münacât (yakarma)" dağı başlıyor. Bu dağda, Ambereke (Ümmü Bereke olmalı) (iyiliğin anası) adı verilen ve halk arasında iyi bir kadın olarak hürmet edilen birisinin mezarı bulunur. Halk arasındaki rivayetlerde Ambereke hakkında şunlar anlatılmaktadır: "Ambereke ilk zamanlar Tanrıya inanmazken, belli bir zaman sonra İslâmiyet'i kabul ettiği için kocası (İslâm'ın düşmanı) onu evinden atmıştır. Bunun üzerine Ambereke, Yeni-Ürgenç'e gelip dağların eteklerinde saklanmış ve uzun bir hayat yaşamıştır."

Gürlen şehrinden aşağıya dört saat gittikten sonra Yeni-Yap adı verilen yere geldik. Burasının çevresinde onu Amuderya nehrinden koruyan duvarlar bulunuyor. İki saat yol aldıktan sonra Amuderya'nın sol tarafından başlayarak Yümalak dağından itibaren Yeni-Çin bölgesi başlıyor. Sağ tarafta ise Üveyis-Karaine dağı Amuderya'ya doğru uzanıyor. Bu dağın yukarısında duvarlar var. Bizler bu duvarların en uzun olanının bulunduğu Yampik adı verilen yerden (buradakilere göre Kısnačka) geçerek yolumuza devam ettik. Bu Yampik veya diğer adıyla Kıznaç, bir taraftan Yümalak dağı diğer taraftan da doğudan batıya doğru uzanan Şeyh-Celil dağları arasında yer alan ve bu iki dağ arasında sıkışmış bir yerdir. Bu bölgede Amuderya'nın akıntısı hızlandığından gemiler için oldukça tehlikeli bir durum arz etmektedir.

Dağlar bittikten sonra Amuderya'nın kıyıları bütün güzelliğini ortaya seriyor. İki günlük yoldan sonra akşam vakitlerinde Mangıt bölgesine geldik. Mangıt şehrine, Amuderya nehri kıyısından iki saat yol aldıktan sonra varılabiliyormuş. Amuderya ile şehir arasında orman olduğu için şehri göremedik. Burada kendimize taze yiyecek aldıktan sonra geçip gittik. Yaklaşık bir saat yol aldıktan sonra Bozuyan adı verilen şehre gece vakitlerinde geldik. Dostum İshak Molla bu şehirde oturan ünlü Nogay Mollasına (İşana) gidecekti. Ben de onunla birlikte gitmeye karar verdim. İshak Molla'nın, İşan'ın yanına gitmek istemesinin sebebi Mekke seyahati hakkında İşan'a bilgi verip İşan'dan nasihat ve olur almaktı. Bu şehirde Rusya için askerî hizmet yapmak istememeleri dolayısıyla Rus devlet görevlilerinden kaçan Nogaylar bulunuyor. Bu insanlar din ve iyilik için çalışan ve Ruslardan zarar gören insanlar olarak görülüyor. Fakat ben onların içinde çok terbiyesiz insanların da olduğunu gördüm. Belki de bunlar başkalarına kötülük yapıkları için buralara kaçıp gelmiş olabilirler.

Sabahın erken saatlerinde Kıpçak'tan geçtik. Şehrin karşısında yer alan kıydan deryanın ortasına kadar su çok derin. Gemiciler buradan sadece gündüz geçiyorlar. Çünkü, gece geçmeye korkuyorlar. Kıpçak çok önemli bir şehir. Buranın halkının kökü Özbeklerin²² Kıpçak uruğundan geliyor. Burada birkaç cami ve medrese var. Bu medreseleri Hocaniyaz yaptırmış. Bunları yaptırmak için çok para harcamış²³. Yalnız başına duran bu medreselerin biraz ötesinde dağın eteklerinde Şılpık'ın duvarları görünür. Halk arasındaki rivayetlerde Şılpık hakkında şunlar anlatılmakta: "Bir zamanlar burası çok kudretli bir sığınma yeri olmuştur. Burada babasının eline esir düşen genç bir adama aşık olan prenses, babası ve annesinden kaçarak burada saklanmış ve sevdiği adamla yaşamıştır. Babasının gazabından korktuğu için Şılpık kalesinden Amuderya'ya kadar su ihtiyaçlarını karşılamak için dağın altundan tünel kazmışlardır. Bu dönemde kazılan tünel hâlâ vardır."²⁴

Kıpçak şehriden sonra, Amuderya'nın sağ tarafında ormanlar başlıyor. Bu ormanlar nehir boyunca Konırat'a kadar devam ediyor. Bana söylenenlere göre bu ormanın genişliği bazen sekiz bazen de on saatlik bir mesafedir. Ormanın nehre yakın yerleri kille kaplıdır. Ormanın seyrek kısımlarında Karakalpaklar koyunlarını otlatıyorlardı. Bu ormanda vahşi hayvanlardan kaplan ve aslanların yaşadığı ve av hayvanlarının oldukça bol olduğu söyleniyor.

Amuderya nehrinde büyük taşların bulunduğu yer Gürlen ile Kıpçak arasındadır. Bizim gemimiz de bu taşlardan bir kaçına çarpıp. Deryanın sol tarafı Kıpçak'tan başlayarak doğuya doğru devam eden uzun bir düzlükten oluşuyor. Bu bölge insanlar tarafından İslankır²⁵ (Yılan yeri) olarak ad-

²² Vámbéry, eserlerinde Karakalpakları ve Kazakları bazen Özbek veya Tatar olarak yazmaktadır. Çünkü XIX. yüzyılda yazılan eserlerin çoğunda XV-XVI. yüzyıllarda olduğu gibi Kazaklar, Karakalpaklar ve Özbeklerin çoğu Özbek olarak nitelendiriliyordu.

²³ Bu medrese Taş-medrese olarak adlandırılmaktadır. 1920-30 yıllarına kadar hâlâ dimdik ayakta iken Sovyet döneminin ateistleri tarafından yıkılarak tuğlaları ev yapımında kullanılmıştır.

²⁴ Şılpık, başlangıçtan VIII. yüzyıla kadar Amuderya çevresine hâkim olan ateşe tapanların (Zorastrizm=Zerdüştlük) dinî ayinlerini gerçekleştirmek için yaptıkları bir kaledir. XIII. yüzyılda Cengiz Hanın önünden kaçan bazı topluluklar bu kaleyi kendilerine kalkan olarak kullanmışlardır. Bu kaleyi inceleyen arkeologlar Şılpık'tan Amuderya nehrine çıkan herhangi bir tünele rastlamamışlardır.

²⁵ İslankır; Bu kelimenin aslı Yılanlık olması lazımdır. Vámbéry bu kelimeyi Yılan yeri olarak çevirmiştir. Ancak Vámbéry belki de bu kelimeyi doğru çevirmiştir. Bugün Türkmenistan'da yer alan İlanlı (Yılanlı) bölgesinin de adını buradan almış olması mümkündür.

landırılıyor. Batıya doğru ilerleyerek kumluğun sol tarafına gidildiğinde Üstürk'teki Kaplankırdıy ortaya çıkıyor. Amuderya'nın iki tarafında yerleşmiş olan bu insanlar Yamud-Türkmenleri (Yomudlar) ve Çavdır-Türkmenlerinden (Çavundur-Çavuldurlar) oluşuyor. Yamudlar deriyaya yakın Porsi ve Yılanlı tarafında yaşarken, Çavdırlar ise ekin ekilebilecek bölgeler ile çölün sınırında yani Üstürte'de yerleşmişlerdir.

Seyahatimizin üçüncü günü akşam üzeri deriyaya iki saatlik uzaklıktaki Hojeli (Hocaeli) şehrine geldik. Burada yaşayan halk Peygamber soyundan geldiklerini söyleyerek Özbeklere böbürleniyorlardı. Hocaeli'nde yerleşim oldukça sıkışık, sol tarafında ormanlar ve tarlalar bulunuyordu.

Hocaeli'den sonra Nökis'e²⁶ gelirsiniz. Burası Amuderya'nın sağ tarafındadır. Burası gemiler için Amuderya'nın en kötü yeridir. Burasının akıntısı aşağıya doğru çok hızlı olduğundan gemiler için tehlikeli oluyor. Bu akıntının gürültüsü, bir saatlik yoldan duyuluyor. Buradaki insanlar buraya Kazanketken adını vermişlerdir. Bu adı vermelerinin sebebi ise buraya kazan getiren bir geminin batması ve yok olmasıymış. Gemiler bu üç metrelik şelaleye geldiklerinde kıyıya yanaşarak halatlarla aşağıya indiriliyorlar. Kazanketken'den aşağıya doğru gidildiğinde tabii olarak oluşmuş göller bulunmakta. Baharda bu tabii göllerin suyu azalsa da yine de tamamen kuruyup gitmiyorlar. Bu göllerin en büyükleri Kuyruklu göl ve Sarışün göl olarak adlandırılmaktadır. Kuyruklu göl, Sarışün göle nazaran biraz daha büyüktür. Fakat Sarışün gölün derinliği daha fazladır.

Seyahatimizin dördüncü gününde Nökis'in yanından geçtik. Tarlaların sayısı yavaş yavaş azalmakta, fakat ormanlar devam etmektedir. Nökis ile Konırat arasında, nehirden karaya doğru uzanan Ögizketken adı verilen geniş ve derin bir kanal çıkmaktadır. Bu kanal Şorkatşı gölüne dökülüyor. Bu bölgede gemilerin yüzmesi biraz zordur. Çünkü son yıllarda bu göl nehirden kopma noktasına gelmiştir. Afakşadşa adı verilen fakat tam olarak kim olduğu belli olmayan ünlü bir zaun mezarına geldiğimizde orman bitiyor ve bundan sonra Konırat bölgesi başlıyor. Her yerde bağ, tarla, bahçe ve katar katar bitkiler var. İnsanın bakmakla gözü doymuyor. Beşinci gün deryanın akıntısının hızlandığı kısımda Muhammed Amin²⁷ döneminde ona is-

²⁶ Nökis bu yıllarda Şortanbay mevkiine yakın bir yerde kuruluydu.

²⁷ Buradaki Muhammed Amin, 1770-1790 yıllarında Hive hanı olan Muhammed Emin İnak'tır.

yan eden Törebeg'in²⁸ yaptırdığı surların önünden geçtik. Bu surlardan sonra artık Konırat görünmektedir. Hive Hanlığı'nın en uç sınırında yer alan bu şehirde fazla kalamadık. Çünkü bundan bir yıl önce anne ve babasını kaybeden genç dostum İshak Molla akrabaları ile çabucak vedalaşarak gidelim demeye başladı.

Konırat şehri güneyde yer alan şehirlere göre daha aşağıda kurulmuştur. Bu şehir ticarî bakımdan oldukça gelişmiştir. Buraya bir çok şehirden mal, yağ, deve ve koyun yünleri ile Aral gölünden balık getirilerek satışları yapılmaktadır. Burada iki Rus'a rastladım. Bunlar İslâm dinine geçerek, buradan evlenmişler ve yurt tutmuşlardır. Onlar Perovski²⁹ gemisinde görevli askerlerdendirler. Hive'ye yapılan sefer esnasında esir düşmüşlerdir. Hive hanı Muhammed Amin, İslâm dinine geçmek şartı ile onlara özgürlük vermiş ve onlardan birisini de esir düşen İranlı bir kız ile evlendirmiştir. Siyah saçlı İran kız ile sarı saçlı Rus oğlu uyumlu bir çift olmuşlar. Bu Rus oğlanı birkaç kere vatanına dönmek için fırsat yakalamışsa da gitmek istememiş.

Son olarak burada Amuderya'nın Konırat'tan Aral gölüne kadar uzanan bölgesi hakkında topladığım bilgileri aktarmak istiyorum. Konırat'tan aşağıya doğru uzanan Amuderya nehri iki saatlik bir yoldan sonra iki kola bölünür. Sağ tarafta yer alan kola Amuderya denmektedir. Bu kol Aral'a dökülmektedir. Amuderya kolundan gemilerin geçmesi oldukça zordur. İkinci,³⁰ yani sol kol Tarlı (dar)'dır³¹. Tarlı kolu fazla geniş olmasa da derin-

²⁸ Törebeg veya Törebek, aslında yıllarca Hive Hanlığı'na karşı isyan hareketlerinde bulunan Töre Biy'dir. Törebeyi lâkabı ile anılan Töre Sufi, Hive Hanlığı'na karşı yürüttüğü isyan hareketlerini Muhammed Emin İnak'tan başlayarak 1806-1825 yıllarında Hive Hanı olan Muhammed Rahim Hanın devrinde de 1811 yılına kadar sürdürmüştür. Buradaki surlar XVIII. yüzyılda yapılmıştır. Bugün bu surlar doğudaki Tallık ile batudaki Hanjap arasında yer almaktadır. Surların bir ucu da Konırat'ın şimdiki Berdah ve Davkarayev sokaklarına doğru uzanır. bk. H.Esbergenov, *Tarihi ve Medeni Estetükler*, Nökis, 1993, 38 s.

²⁹ 1839 yılının kış aylarında Orenburg General Gubernatorı (valisi) Hive'yi fethetmek amacıyla sefere çıkmıştı. Fakat bu sefer esnasında yenilgiye uğradı. Belki de bu askerler bu seferde esir alınmışlardır. Bu yıllarda Hive Hanı Muhammed Emin'dir.

³⁰ Vámbéry'nin yazdığı Amuderya nehrinin sağ kolu deyişi doğrudur. Fakat Tarlı kolunu sol kol değil de sağ kol olarak nitelemiştir.

³¹ Amiral Butakov, 11 Mart 1867 yılında Londra'da Coğrafya Cemiyetinde yayınlanan makalesinde bunu Tallık olarak yazmıştır. Fakat, bu kullanım yanlıştır. Butakov aynı zamanda Amuderya nehrinin doğusunda yer alan kolu Yeni, batıda yer alan kolu da Laudan olarak yazmıştır. Ben Butakov'un yapmış olduğu bu tanımlamaları kabul etmiyorum. Belki ilk zamanlar bunların adı böyleydi. Fakat daha sonra Amuderya'nın sık sık akıntısını değiştirmesi dolayısıyla bunların adları da değişmiştir. Çok güvendiğim kaynaklardan edindiğim bilgilere

dir. Bu yüzden üzerinde gemilerin hareket etmesi kolaydır. Fakat yine de Amuderya nehrinin aşağı akıntısındaki bu gemi yolunu, Çarçuy ile Konırat arasında yer alan, yani Buhara ve Hive'ye giden ticaret yolları ile karşılaştırmak mümkün değildir.

Aral gölü çevresinde yaşayan Özbeklerin³², sonbahar aylarında balıkçılık yapmak amacıyla Aral gölüne gitmeleri gerekir. Çünkü, Türkistan hanlıkları arasında yapılan ticarî alışverişte balık önemli bir yere sahiptir. Türkistan halklarının gıda tercihleri içerisinde balık oldukça önemlidir. Bu insanlar ekonomik durumlarına aldırış etmeden balık etini koyun etine tercih ederler. Hatta balık eti varken koyun eti yemeyi kendilerine yediremezler ve balık yemeyi severler. Balık eti yemek bir bakıma zenginliğin göstergesidir. Avcılar, İlkbahar aylarında Aral gölüne yabancı ördek avlamaya giderler. İlkbahar aylarında Allah'a inananlar Tokmak-Babaya (Tokmak Ata)³³ hürmet etmek için de göle gider. Tokmak-Baba adıyla bilinen bu yer Amuderya nehrinin Aral gölüne döküldüğü yerdir. Tokmak-Baba buralarda ünlü olmuş ve balıkçıların hanı olarak adlandırılmıştır. Tokmak-Baba öldükten sonra kıyafetleri ve kapkacakları ile birlikte gömülmüştür. Kapkacaklarına baktığımızda çok eski zamanlarda yaşayan birisi olduğu anlaşılıyor. Eşyaları arasında bulunan kazan çok önemli ve saygı gösterilen bir eserdir³⁴. Tokmak-Baba'nın mezarı her ne kadar zarar görmüşse de günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir.

2- Konırat'tan Hive'ye Seyahat

Konırat'tan Hive'ye karayolu ile gidebilmek için yolcu sayısı fazla olmalıdır. Karayolu deniz yoluna göre daha avantajlıdır. Çünkü Amuderya

göre Laudan ismi Amuderya nehrinin çoktan kurumuş olan bir akıntısına verilmekteydi. Kuruyan bu Laudan kolu Kıpçak'tan başlayarak batuya doğru uzanıyor ve Göne (Köhne) Ürgenç'in yanından geçiyordu. Butakov, Deryanın kuyar yerinin ortasında bulunan kolu da "büyük" olarak yazmıştır. Fakat "büyük" kelimesi Özbeklerde deryanın önüne konularak söylenmektedir. Yani bu kelime Büyükderya olmalıdır. Büyükderya ve Amuderya kelimeleri de bir birinin aynıdır. bk. Vámbéry, aynı eser, s. 130-131.

³² Vámbéry, burada da görüldüğü gibi bütün Kazak, Karakalpak ve Özbekleri Özbek terimi altında toplamıştır. Hâlbuki seyahatinde gördüğü halkların hepsi ayrı boylardandırlar.

³³ Tokmak-Ata, Moynak şehrine bağlı Üçsay köyünde yerleşmiş bir Türk büyüğüdür. Tokmak-Ata'nın mezar taşı üzerinde bulunan yazılardan bu mezarın XVIII. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır. 1922 yılında Tokmak-Ata'ya duyulan saygıdan dolayı mezarı yeniden düzenlenmiş ve yeni bir kümbet yapılmıştır. bk. G. Hocaniyazoğlu-O. Jumabayoğlu, *Karakalpakıstandağı Muhaddes Orınlar*, Nökis, 1994, s. 42.

³⁴ A. Vámbéry, aynı eser, s. 119-132.

üzerinden gitmek için yaklaşık olarak 18-20 gün yolculuk etmek gerekir. Konırat bölgesinden Hive'ye ulaşabilmek için takip edilen yol üç türdür. Bunlar:

1- Yaz yolu olarak adlandırılan ve Göhne-Ürgenç'ten gidilen yoldur. Yazın yolculuk edilen bu yol, Amuderya nehrinin kollarından birçoğunun dolaşarak gidildiği bir yoldur. Alternatif yollar arasında en uzun yol budur. Uzunluğu yaklaşık 56 fersah³⁵.

2- Hocaeli bölgesinden başlayan yoldur. Bu yol genelde kış aylarında nehir ve göllerin buzla kaplanması dolayısıyla tercih edilir. Uzunluğu yaklaşık 40 fersah.

3- Amuderya nehrinin sağ yakasından başlanarak takip edilen yoldur. Bu güzergâh oldukça karmaşık ve çöl bölgelerinden geçilerek varılabilen bir yoldur.

Bizler Hive'ye gidebilmek için acele ediyorduk. Bu nedenle Göhne Ürgenç üzerinden gidilen yolu takip ettik. Kervanımıza, Göhne Ürgenç'e ve Hive'ye gidecek yolcular da eklendi. Atlarımız güçlü ve güzel atlardı. Yolculuğumuza başlarken havanın sıcak olduğuna hiç aldırmış etmedik. Konırat önünden batıya doğru yol aldık. İlk önce tarlalar, ondan sonra da Atyolu adı verilen ıssız bir göle geldik. Burası Konırat'tan yedi fersah uzaklıkta ve yolcuların konakladıkları ilk istasyon olarak hesaplanıyor. Atyolu'nun dar bir yerine köprü yapılmış ve bundan dolayı da yol ikiye bölünmüş. Birinci yol Kazak-Jorğa dağını geçip Üstürte üzerinden Orenburg'a doğru gidiyor. İkinci yol ise Göhne Ürgenç'e gidiyor. Bizim takip ettiğimiz yol ormanların ve çölün ortasından geçerek devam etti. Etrafımızda sıra sıra yapılmış evler görünüyordu. Buraların en önemli özelliği hanlığın tuz ihtiyacının Kara-Gümbez (şimdiki Karaümbet)'ten karşılanmasıdır. Kara-Gümbez'in bulunduğu Barsa-Gelmez (varsa gelmez) adlı şehir, giden insanların geri dönmediği şeytan şehri olarak adlandırılır. İkinci istasyon olan Kabilbegi'ye beş saat yol aldıktan sonra varabildik. Üçüncü istasyon Kızıl-Şağala idi. Üçüncü istasyona varabilmek için sekiz saat yol almamız gerekiyordu. Bu nedenle Kabilbegi'den yol ihtiyaçlarımız için pişmiş et ve ekme aldık. İkinci istasyondan yola çıktığımızda hava karanlıktı. Ben üçüncü istasyona varmadan bize saldırarak ve soyacak Türkmenleri düşünüyordum. Fakat onların

³⁵ Fersah bir uzunluk terimidir. 1 fersah yaklaşık 6-7 km civarındadır.

yanından geçmeyeceğimizi, aslanların, kaplanların, domuzların çok olduğu orman bölgesinden geçeceğimizi duyunca rahatladım.

Asya'nın doğa özellikleri Hindistan ve Afrika'dan daha kötü değil, bu yüzden ben yanımda bulunan Tatar³⁶ arkadaşlarım gibi çok korkmadım. Asya'nın diğer halkları gibi Özbeklerde de fantezi oldukça güçlü. Çünkü, hayvanların hanı olan aslan, kaplan gibi hiçbir hayvan göremedim, sadece ormana doğru kaçan iki tavşanı görebildim ve akşam yeriz diye o tavşanları vurduk ve gemiye aldık. Buradaki kuşların Mazandaran'daki³⁷ kuşlara göre çok lezzetli olduğunu ve bunun için Özbeklerin, Farslardan daha güzel yemek pişirdiklerini söylemem gerekir. Ormandan çıktıktan sonra Kızıl-Şağala görüldü. Burada Özbekler yaşıyor. Kızıl-Şağala'ya tahmin ettiğimizden erken vardık. Ertesi günü Yamudların yaşadığı yere doğru yola çıktık.

Göhne Ürgenç'e, Kızıl-Şağala'dan üç saatlik bir yolculuktan sonra varılabiliyor. Burası Hive yolculuğunun dördüncü istasyonu olarak kabul edilmektedir. Göhne Ürgenç bir zamanları Türkistan'da oldukça ünlü olan Horezm'in merkez şehridir. Şimdi ise kendisi ile aynı kaderi paylaşan şehirler arasında en fakiri durumundadır. Tarihî destanlar ve masallar Göhne Ürgenç'i ne kadar överlerse ve onunla övünürlerse de onun yıkılan kalıntlarına dikkatle bakıldığında sadece Tatar medeniyetinin artıklarını görebilirsiniz. Göhne Ürgenç, şimdi küçük ve pis yani fazla ehemmiyetli değil. Fakat, onun surlarından dışarı bakıldığında ihtişamı kolayca görülebilir. Göhne Ürgenç kalıntıları, Horezmşahlar Devleti'nin ve İslâm hâkimiyetinin izlerini taşır. Göhne Ürgenç'in en önemli hatırası Törebek Hanım Camii'dir. Burası Hive'deki en güzel ev olarak bilinen Hz. Palvan'dan büyüktür. Bu yapının güzelliği Türkistan'da her yerde söylenmektedir. Bu yapıttan sonra Şeyh Şerif'in mavi kümbetli mahbarası ve Şeyh Necmeddin Kübra'nın atası ünlü pehlivan Piryar'ın mezarı dikkati çeker. Bu mezarı Hive hanı Muhammed Amin yaptırmıştır. Ayrıca buralarda Aysanem ve Şahsanem adı verilen iki sevgilinin hatıraları da bulunur³⁸. Birbirini seven bu iki genç hakkındaki şiirleri bir çok şair söylemektedir. Bu iki aşığın ismi, Hive ve Buhara hanlıklarındaki birçok hatırada isim olarak kendini gösteriyormuş.

³⁶ Vámbéry, Türkistan seyahati sırasında almış olduğu notların birçoğunda Karakalpak, Kazak ve Özbeklerin tamamını Tatar olarak da nitelemiştir.

³⁷ Mazandaran, Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan İran ormanıdır. Vámbéry, İran'dan Hive'ye giderken bu ormandan geçmiştir.

³⁸ Bu halk hikâyesinin adı Aşık Garip ve Şahsanem veya Aşık Garip olmalıdır.

Göhne Ürgenç'ten sonra yol yine ikiye ayrılmaktadır. Birinci yol, çok fazla kullanılmayan ve Porsi ile Yılanlı tarafından geçen yoldur. Bu yoldan geçerken çok insanla geçmek gerekir. Çünkü, buradan Taşauz'a kadar olan bölgede Çavdır ve Yamud Türkmenleri yaşamaktadır. Bu Türkmen kabileleri yolculuk eden kervanlara saldırarak yağma yapmaktadırlar. İkinci yol, Amuderya'yı takip ederek gidilen yoldur. Birinci yolu tercih eden kervanlar sadece Taşauz'a kadar gelebilir. İkinci yolu tercih eden kervanlar ise Kıpçak'a kadar gider. Kıpçak'a varabildikten sonra buradan Hive'ye ve başka bölgelere gitmek oldukça kolaydır³⁹.

Vámbéry'ye göre, Amuderya nehri, Aral gölüne kadar gemilerin, vapurların yüzebildiği bir derya olarak adlandırılmamalıdır. Çünkü, o dönemde Amuderya'nın aşağı tarafları Jumur dağından Kıpçak'a kadar olan bölgede, yani Kazanketken'de gemiciler büyük zorluklar çekmişlerdir⁴⁰. Şimdi ise 1873 yılından sonra yani Rusya'nın Hive'yi hâkimiyeti altına aldıktan sonra gemiciler aksayan yerleri onarmışlar ve vapurların kolayca geçmesini sağlamışlardır. Çarcuy'dan Aral'a kadar olan gemi yolunu yaptıkları için "*Memleketlik Amuderya Vapur Şefliği*" kurulmuştur. Bu yol Amuderya-Aral üzerinden Kazakistan ve Rusya ile birleştirilmiştir. Aral gölünün kurumaya başlamasıyla Amuderya ve Aral üzerinde gemilerle yolculuk edilmesi 1880'li yıllardan itibaren aksamaya başlamıştır. Vámbéry, Amuderya nehri hakkında oldukça iyi duygulara sahiptir. Amuderya nehrinin suyu hakkında şunları yazmıştır: "Amuderya nehrine ilk kez geldiğimde nehrin suyunu oldukça beğendim. Şunu söylemeliyim ki Asya'da ve Avrupa'da Amuderya nehrinin suyu kadar lezzetli ve tatlı hiçbir ırmağa şimdiye kadar rastlamadım."⁴¹ Amuderya nehri boylarında yerleşmiş olan halkların söyledikleri rivayetlere göre eski dönemlerde; "*Buraya gelip Amuderya'nın suyunu bir kez içen insan ikinci defa tekrar gelmeden gitmez.*" diye manalı sözler söylenmekteymiş. Fakat kaderin kötü oyunu olacak ki Türkistan'ı hâkimiyetleri altına alan Sovyet hükûmeti zamanında bu nehrin suyu kirlenmiş ve atıklarla dolmuştur. Şimdi ise "*Amuderya'nın suyunu bir kez içen insan, ikinci defa asla içmez.*" deyişi söylenir olmuştur.

Vámbéry, Türk topluluklarının yerleştikleri bu bölgeleri "*kedi burnun batmaz (o yere kedi bile gitmez)*" olarak tasvir etmiştir. Bu tasviriyle,

³⁹ A. Vámbéry, aynı eser, s. 135-139.

⁴⁰ aynı eser, s. 132-134.

⁴¹ A. Vámbéry, *Puteşestviye Po Sredney Azii*, s. 130.

Türklerin sık ormanların bulunduğu bölgelerde yaşadıklarını anlatmaya çalışmıştır⁴². Ancak, sömürücü Sovyet hükümeti zamanında ormanlar yok edilmiş ve buraları çıplak kalmıştır.

C- VÁMBÉRY'NİN ESERLERİNDE GEÇEN KARAKALPAK TÜRKLERİNE DAİR KAYITLAR

1- Karakalpakların Kökeni

Karakalpaklar ve onların ortaya çıkmaları hakkında ilk defa fikir yürütenler Reşideddin, En-Nüveyri gibi âlimler olmuştur⁴³. Bu âlimlerden sonra Karakalpaklar hakkında bazı bilgiler veren kişi ise, Macar bilgini Vámbéry olarak bilinmektedir. Vámbéry, IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başında Macaristan'a yerleşmiş olan Peçenekler hakkında tarihçilerin yazdıkları makaleleri inceleyerek onlar hakkında bilgi edinmiştir. Vámbéry, XIX. yüzyılda aralarında bulunduğu Karakalpakları gördüğünde bu iki halk arasında birçok benzerliğin olduğunu tespit etmiştir. Bu tespitlerinde Karakalpakların kökünün Peçeneklere dayandığını ileri sürmüştür⁴⁴. Peçenekler ile Karakalpaklar arasındaki benzerlikler ve bağlantılar hakkında en son fikir yürüten de kendisi olmuştur. Bu fikrini bütün eserlerinde tekrarlamıştır. Vámbéry'den sonra tarihçiler bu konuda fazla fikir yürütememişlerdir. Bu konuda fikir yürütmeye çalışanlar da Vámbéry ve Hovorth'un yazdıklarını tekrar etmekten ileriye gidememişlerdir⁴⁵.

Bize göre Vámbéry'nin Karakalpakların ortaya çıkmasının Peçeneklerle bağlantılı olduğunu söylemesinin büyük önemi vardır. Çünkü, Peçenekler Amuderya boylarında kök salmış ve Karakalpakların temelini oluşturmuşlardır. Amuderya boylarında yaşayan Türk topluluklarına Karakalpak denilmeden önce Peçenek denilmiştir. Buna bağlı olarak Karakalpakların ilk vatani Amuderya boyları olmuştur. Ancak XIII-XIV. yüzyıllarda Karakalpaklar, bu bölgelerden Cengiz Hanın yani Moğolların baskısı sonucu ve Amuderya nehrinin suyunun kuruması sebebiyle Amuderya'nın aşağı bölgelerine yani verimsiz bölgelere göç etmişlerdir. Kendi öz vatanlarına bir

⁴² aynı eser, s. 125.

⁴³ Salih Yılmaz, "Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan", *Yeni Türkiye Dergisi*, Türk Dünyası Özel Sayısı, sayı:16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1321-1323.

⁴⁴ A. Vámbéry, *Das Türkenvolk*, s. 373.

⁴⁵ P. P. İvanov, "Oçerk İstorii Karakalpakov", *Materiali Po İstorii Karakalpakov*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Cilt VII, Moskva-Leningrad, 1935, s. 22.

başka deyişle Amuderya boylarına XVI-XIX. yüzyıllar arasında yerleşebilmişlerdir.

Bu görüşe bağlı olarak Vámbéry şöyle yazar: “Karakalpaklar kendi istekleri ile vatanlarından göç ederek göçmen hayatı yaşamamışlardır. Onlar bazı sebeplerden dolayı önce Volga boylarına oradan Sırderya’nın değişik yerlerine ve ilk vatanları olan Amuderya arasında dolaşmışlardır.”⁴⁶ Karakalpakların ilk vatanlarının Amuderya’nın aşağı tarafları olduğunu Vámbéry’nin yazdıklarından öğreniyoruz. Karakalpak halk şairi Berdak yazdığı “*Olmadı*” adlı şiirinde bununla ilgili şöyle yazar.

Karakalpak halkı kötü olup
Komşu memleketler gülüp
Birazları yolda ölüp
Yüzyıl boyunca komşu basan değildir⁴⁷. diye yazmıştır.

Karakalpaklar, komşu halkların onları hor görmesi, Hive hanlarının bunlara karşı kötü tutumu sebebiyle diğer Türk halklarına göre hep arka planda kalmışlardır. Örneğin, Vámbéry gezip gördüğü yerlerdeki manzarayı şu şekilde aktarmıştır: “Karakalpaklar Amuderya’nın aşağı taraflarında kumluk yerlerde yaşarlar, hayvancılık ile uğraşırlar. Onlara dikkatlice bakıldığı zaman, adetleri ve kökleri incelendiği zaman fakir, yaşamaktan bezmiş, mutsuz ve çöller üzerinde yaşam savaşı veren bir halk oldukları anlaşılabilir.”⁴⁸

Gerçekten de Karakalpaklar Amuderya’nın aşağı taraflarına geldikten sonra birkaç yüzyıl içinde insan eli değmemiş, bir tarafı killik, diğer tarafı ise çöl olan toprakları işleyerek verimli hale getirmeye çalışmışlardır. Bu topraklar onların karakterini de değiştirmiştir.

2- Karakalpakların Fizikî Özellikleri, Kıyafetleri ve Oyunları

Vámbéry, “*Oçerki Sredney Azii*” adlı kitabında Karakalpakları ayrı bir halk olarak ele almıştır⁴⁹. Bu kitapta Karakalpaklar hakkında şöyle yazılmıştır: Karakalpaklar, Moğol-Türk grubunun, Özbek ve Kazaklardan sonra üçüncü kısmını oluşturur. Karakalpakların dil özellikleri ve gelenek-

⁴⁶ A. Vámbéry, *Oçerki Jizni i Nravov Vostoka*, s. 293.

⁴⁷ Berdak (Berdimurat), *Tanlauli Şıgarmalarının Tolık Jıynagi*, Karakalpakstan Memleketlik Basması, Nökis, 1950, s. 51.

⁴⁸ A. Vámbéry, aynı eser, s. 293.

⁴⁹ A. Vámbéry, *Oçerki Sredney Azii*, s. 277.

lerine bakıldığında Kazaklara benzemektedirler. Fakat bunlar onlardan ayrı bir Türk boyudur. Karakalpaklar, Türkistan'da yaşayan diğer Türk boylarından, uzun boyları, iri cüsseleri ile ayrılırlar. Karakalpakların başları büyük, elmacık kemikleri dışarıya çıkmış, gözleri büyük, burnu düz, kolları uzundur. Bu tasvirle bakıldığında biraz da Özbeklere benzerler. Erkeklerin sakalları kalın ve kısadır. Bazen bunlara Kazak da denilmektedir. Ancak bu toplulukları bir araya getiren Hive Hanlığı'dır. Karakalpaklar bu bölgelere bu yüzyılın başında gelmiştir. Bu devirlerde bir kısmı Sırderya boylarında yaşamış, bir başka kısmı ise Kalmuklar ile birlikte yaşamıştır. Bu tezin, birinci bölümünün doğruluk payı vardır. Çünkü Levşin, Djanket'in (Yenikent, Cankent) eski evleri hakkında açıklamalarda bulunurken, bu evlerin bir kısmında geçen yüzyılda Karakalpakların yaşadığını belirtmiştir. Levşin, elindeki bütün bilgileri birleştirerek Karakalpakların kendilerine yakın olan Kazaklardan ayrıldığını ve Özbeklerle yakınlaşma içine girdiklerini belirtmektedir.

Karakalpaklar kıyafetleri bakımından da Kazaklara göre Özbeklere daha yakındır. Erkekleri büyük şapkalar yani kalpaklar giyerler. Bu kalpak alnı, kulakları ve boynu kapatacak şekildedir. Kadınlar ise kaftan giyerler. Kırmızı elbise ve mavi etekleri severler. Evleri ise diğer göçmen Türk boylarına göre sağlam ve büyüktür ve bu evleri büyük köpekler korumaktadır. Köpeklerin büyük türleri sadece Karakalpaklarda bulunur.

Karakalpakların sevdikleri oyunlar *Kumalak* ve *Aşık Oyunu*'dur⁵⁰. Koyun kemikleri çeşitli oyunların oynanmasında kullanılır⁵¹. Vámbéry, Türkistan seyahati sırasında farklı Aşık oyunlarıyla karşılaşmıştır. Fakat bunlardan en önemlisi dört kemikle oynanan oyundur. Bu oyun genelde kumar olarak yani para karşılığı yada belli bir maddî çıkar karşılığı oynanmaktadır⁵². Bu oyunun diğer çeşitleri hakkında maalesef fazla bir bilgi vermemiştir⁵³.

⁵⁰ Karakalpaklardaki Aşık Oyunu hakkında daha detaylı bilgi için bk. Marat Nurmuhamedov, "Karakalpaklar'da Aşık (Kemik) Oyunu", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt: III, KB yay., Ankara, 1987, s. 173-182.

⁵¹ A. Vámbéry, aynı eser, s. 277-279.

⁵² A. Vámbéry, *Oçerki Sredney Azii*, s. 102.

⁵³ Türkler arasında Aşık Oyunu oldukça yaygın olarak eskiden beri oynanan bir oyundur. Hatta günümüzde bile İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerimizde hâlâ oynanmaktadır. Örneğin ben şahsen Karaman, Erzurum ve Kars bölgesinde bu oyunun günümüzde bile oynandığını gördüm. Türklerde Aşık Oyunu için bk. Şükrü Elçin, "Türklerde Aşık Oyunu ve Bu Oyunla İlgili Âdet ve Ananeler", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt:III, KB yay., Ankara, 1987, s. 95-102.

3- Karakalpak Yemekleri

Karakalpak millî yemeklerinden birisi “*Durama*” olarak adlandırılır. Bu yemek, et ile undan yapılır. Hamur olarak bilinen Gürtük kaynayıp piştikten sonra et ve gürtük ince olarak kesilir, onun üstüne de soğan doğranır. Karakalpaklar soğanı çok severler. Kesilen soğan gürtük ile ete karıştırılır ve yemek haline gelir. Yedikleri ekmekler ise Kazanjappay ve Boursak diye adlandırılır. Kazanjappay, tavada pişirilir. Un elendikten sonra arasına yağ konulur. Bu ekmek Karakalpaklar tarafından çok sevilmektedir. Boursak yapmak için ise önce hamur yapılır. Bu hamur oklava ile sini üstünde açıldıktan sonra dört köşeden parça parça kesilir. Bundan sonra bir kazana yağ konularak boursak bu kazanda kızartılır. Bu boursağın içine bazen et de konulmaktadır.

4- Karakalpak Boy ve Oymakları

Vámbéry, Karakalpakların uruğlarından on tanesini de yazmıştır. Bunlar: 1-Baymaklı, 2-Kandekli, 3-Tersdamgalı, 4-Aşamaylı, 5-Kayşılı-Kıtay, 6-İr-gaklı, 7-Keneges, 8-Tonmoyun 9-Saku, 10-On Dört Ru⁵⁴.

Bunlar sadece Vámbéry'nin tespit edebildiği veya karşılaştığı uruğlardır. Diğer uruğlarla karşılaşmadığı için uruğların hepsini yazamamıştır. Yazdıkları uruğları da bir düzene koymamış ve nasıl duyduysa o şekilde kitabına aktarmıştır.

Karakalpak uruğlarının tamamı, Tatyana Aleksandrovna Jdanko tarafından tespit edilmiştir. Jdanko, 1945-1950 yıllarında yaptığı araştırmayla Karakalpak uruğlarını bir düzene koymuş ve bunları bir kitapta toplamıştır⁵⁵.

5- Hive Hanlığı'nda Ortaya Çıkan Karakalpak İsyancıları

Vámbéry, eserlerinde Aydoğdu Bey, Zarlık Töre ve Ernazar Alaköz'ün isyanları hakkında da duyduklarını yazmıştır. Ancak yazdıkları kısa olmakla kalmamış aynı zamanda isyanların olduğu yılları da karıştırmıştır. Vámbéry, 1857-1858 yıllarında Konırat'ta ortaya çıkan isyanlar hakkında da bilgiler vermiştir. Bu isyan hakkında şunları yazmıştır; “Açlıktan ve sefaletten kurtu-

⁵⁴ A. Vámbéry, *Puteşestviye Po Sredney Azii*, s. 305; aynı müellif, *Travels in Central Asia*, s. 348.

⁵⁵ T. A. Jdanko, *Oçerki İstoriçeskoj Etnografii Karakalpakov, Rodoplemennaya Struktura i Rasseleniye v XIX-naçale XX veka*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1950, s. 36-37.

lup tam rahata kavuştukları sırada Rusya'nın da etkisi ile hükûmeti kendi denetimi altına almaya çalışan Muhammed-Fena, Hive Hanlığına karşı isyan etmiştir. Muhammed-Fena, Rus kraliçesinden yardım alabilmek için Astrahan'a elçi göndermiş, fakat bu elçiler Hive hanı tarafından yolda öldürülmüştür. Ruslar tam yardım gönderecekken Muhammed-Fena'nın etrafındaki isyancılar başını keserek Hive hanına göndermişlerdir⁵⁶. Vámbéry'nin yazdıklarına göre diğer Türk boyları tarafından Karakalpaklar iyi bir halk olarak adlandırılmışlardır⁵⁷.

6- Karakalpak Kadın ve Kızları

Vámbéry, Karakalpak kadın-kızları hakkında da ilginç bilgiler vermektedir. Karakalpakların bir halk olarak ortaya çıkmasında kadın ve kızların çok güzel ve asil olmasının etkili olduğunu belirtmiştir⁵⁸. Karakalpak kadınları beyaz tenli olup, insanların ilgisini çeken siyah saçları ve büyük gözleri ile Türkistan'ın en güzel kızlarına sahiptirler⁵⁹.

Vámbéry, İran'dan Hive'ye giderken Atrek deryasının yanında kervan ile birlikte giden bir Türkmen ile tanışmıştır. Bu Türkmenin çadırında on kişi ile birlikte uyumuştur. Bu Türkmen Vámbéry'yi karısı ile tanıştırtıp karısı hakkında şöyle demiştir: *"Bunun ismi Aitgül, kendisi Karakalpak kızıdır. Bundan iki yıl önce onun yurduna saldırdığımızda bunu ganimet olarak aldım. O saldırıda Aitgül'ün kocası ağır yaralandı ve on iki yaşındaki kızını da kaybetti. Bana en az iki yıl eşlik edersen, kocanı ve kızını bulurum dedim. Bu iki yıl içinde Aitgül bana çok güzel kadınlık yaptı. Şimdi ikimiz onları bulmaya gidiyoruz."* Bu konuşmanın üzerine Aitgül, kızının çok güzel olduğunu söyleyerek ağlamış. Vámbéry de Türkmen'e: *"eğer bu kadının kocası hayattaysa sen bu kadından ayrılmak zorunda kalacağından korkmuyor musun?"* diye sormuştur. Türkmen de buna cevap olarak: *"Onu kader bilir. Aitgül kimi seçerse ona kadınlık yapar. Ancak onun eski eşini ve kızın bulmaya söz verdim ve bunu yapmak zorundayım."* diye cevap vermiştir⁶⁰.

⁵⁶ A. Vámbéry, *Puteşestviye Po Sredney Azii*, s. 315.

⁵⁷ A. Vámbéry, *Oçerki Sredney Azii*, s. 295.

⁵⁸ A. Vámbéry, *Puteşestviye Po Sredney Azii*, s. 304.

⁵⁹ A. Vámbéry, *Oçerki Sredney Azii*, s. 248.

⁶⁰ A. Vámbéry, *Puteşestviye Po Sredney Azii*, s. 68.

7- Karakalpak Şehirleri

Vámbéry, araştırmalarında Karakalpak şehirleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Bu şehirler: Konırat (Kıyat Orda, Nogay, Sarzar, Sanar adlı köyleri var), Hocaeli (Ketpenşi-Ata Orda, Naymanlar Orman İçi, Kamıs Yeri, Derviş Hoca adlı köyleri var), Çimbay, Kıpçak (Bessarı Boyu, Nogay İşan, Kanjigalı adlı köyleri var), Şorahan, Mangıt (Pırmatşa, Kıyatlar, Kenege adlı köyleri var), Kıtay (Akkum-Kulanlı adlı köyü var) gibi yerlerdir⁶¹. Bunlar genelde Vámbéry'nin uğradığı veya duyduğu şehirlerdir.

8- Karakalpaklarda Ziraî Faaliyetler

Vámbéry, Hive Hanlığı topraklarında yaygın olarak yapılan ziraî faaliyetlerin Karakalpakların yaşadığı bölgelerde de yaygın olduğunu yazmaktadır. Tarımsal arazilerde yetiştirilen ürünler şunlardır: jüyeri (mısır, boy jüyeri, nayman jüyeri), buğday (sonbahar buğdayı ve yaz buğdayı), arpa (Hive'de Arpa'ya "Karakalpak" da denilir)⁶², sulu mercimek, fasulye gibi tarım ürünleridir. Bununla birlikte pamuk, yonca, güncü (küncü=susam), kendir ve bağcılık da önemli uğraşlarındandır. Karakalpak kavunları çok lezzetli olmaktadır. Kavun çeşitleri içerisinde jambılşa, gürbek, şirin-pâşek, şekerpare, hitayı, köknabat, aknabat gibi yaz kavunları, kara gülabi, kişi gülabi (küçük gülabi), biyşek, sekseul (şekerpare) gibi sonbahar kavunları vardır. Sonbahar kavunlarının büyük çoğunluğu Rusya'ya gönderilir. Karakalpak topraklarında yetişen kavunların lezzetli olmasının en önemli sebebi Amuderya nehrinin sularıyla alâkalıdır. Zaten kavun tarlaları da Amuderya boyunca bulunur⁶³.

Vámbéry, Türkistan'daki köy hayatının hava durumuna bağlı olduğunu belirtir. Ona göre havanın iyi olduğu yerlerde tarım da iyi yapılır. Bununla birlikte Karakalpakların yaşadığı bölgelerde havanın kötü olduğunu belirtmiştir. Karakalpakların yerleşmiş olduğu Konırat, Hocaeli ve Amuderya'nın sağ yakasında kış mevsiminin çok sert geçtiğini ve yere düşen karın uzun süre yerden kalkmadığını bundan sonra da soğuk rüzgarların başladığını yazmıştır⁶⁴.

⁶¹ aynı eser, s. 299.

⁶² A. Vámbéry, *Oçerki Sredney Azii*, s. 221.

⁶³ aynı eser, s. 226.

⁶⁴ aynı eser, s. 215.

9- Karakalpaklarda Edebiyat ve Ahmet ile Yusuf Destanı

Vámbéry, yazmış olduğu “*Oçerki Sredney Azii*” adlı kitabında Türkistan halklarının edebiyatı hakkında da ilginç bilgiler vermiştir⁶⁵. Bu bilgiler içerisinde bütün Türkistan halkları ve Karakalpaklar arasında ortak olan Ahmet ile Yusuf, Allayar, Mâşirep, Fizuli, Nizami, Navoylar ve atasözleri önemli bir yere sahiptir.

Vámbéry'nin söylediğine göre Türkistan seyahatinde topladığı bu malûmatlar oldukça fazladır⁶⁶. Türkistan'da en yaygın olan destanın Ahmet ile Yusuf Destanı olduğunu yazar⁶⁷. Bu destan Özbekler, Kazaklar, Türkmenler, Karakalpaklar arasında da severek dinlenen bir destandır. Bu destan ilim alemine ilk defa Vámbéry tarafından tanıtılmıştır. Vámbéry, öncelikle bu destandan bazı parçaları “*Cagataische Sprachstudien*”⁶⁸ adlı eserinde yayımlamıştır. Fakat bu destanın tamamını bu eserde vermemiştir. Çünkü bu destan üzerinde detaylı bir inceleme gerektiğini düşündüğü için uygun bir zaman bulacağına inanıp bir kenara bırakmıştır. Vámbéry, bu destanın bazı parçalarını ise “*Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's*”⁶⁹ adlı makalesinde yayımlamıştır. Vámbéry tarafından Almancaya çevrilen bu destan 1911 yılında Budapeşte'de toplu bir şekilde yayımlanmıştır⁷⁰. Almancaya çevrilen bu destan daha sonraları Rusçaya da çevrilmiştir⁷¹. *Ahmet ile Yusuf* destanı eski dönemlerde İran'a saldıran iki ak-raba kahraman hakkındadır. Bu iki kahramanın İran'a saldırmalarının nedeni bu bölgeleri almak değil, sadece buralarda bulunan kâfirlerle hâkimiyetlerini kabul ettirmektir.

⁶⁵ aynı eser, s. 322-361.

⁶⁶ A. Vámbéry, *Oçerki Jizni i Nravov*, s. 315-342.

⁶⁷ Vámbéry'nin eserlerinde yazmış olduğu Ahmet ile Yusuf Destanı hakkındaki bütün bilgiler tarafımızdan bir makalede toplanmıştır. Bunun için bk. Salih Yılmaz, “Armin Vámbéry'nin Türkistan Seyahatnamesi'nde Geçen Ahmet ile Yusuf Destanı”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK yay., sayı:16, Yaz-2003, s. 127-143.

⁶⁸ A. Vámbéry, *Cagataische Sprachstudien (Chrestomatie)*, Leipzig, 1867, s. 94-114.

⁶⁹ A. Vámbéry, “Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, sayı:XXXIII, Leipzig, 1879, s.397-444.

⁷⁰ A. Vámbéry, “Jusuf und Ahmed ein Özbekische Volksepos in Chivaer Dialekte Text, Uebersetzung und Notes Vambéry”, *Kelete Szemle*, sayı:X-XII, Budapest, 1910-1911, 78 s.; Bu dergi Amerika'da yeniden yayımlanmıştır. Bunun için bk. A. Vámbéry, “Jusup und Ahmed”, *Kelete Szemle* 10, Budapest 1910, Published by Indiana University, Bloomington, 1968, s. 173.

⁷¹ A. Vámbéry, *Puteşestviye Po Sredney Azii*, s. 114; K. Maksetov, *Destanlar, Jiraylar, Baksılar*, Nökis, 1992, s. 230.

Vámbéry, Özbek destanlarından biri olan *Ahmet ile Yusuf* destanının yerli halk tarafından oldukça rağbet gördüğünü belirtir⁷². Bununla birlikte Vámbéry, Horezmşahlar hakkında da buralarda büyük eserlerin olduğunu ve onların da Hive hükümdarı Muhammed Emin Han ve Kokand (Hokand) hükümdarı Muhammed Ali Han'ın yaptıkları eserler olduğunu ve bu eserlerin birçok yerlerinde Özbeklerin millî hislerini ve millî gururunu gösteren yapıtların bulunduğunu söylemektedir⁷³. Ona göre Türkistan'da söylenegelen destanlarda halkın aşk, gelenek ve göreneklere bir arada tasvir edilmektedir⁷⁴.

Ahmet ile Yusuf destanı, umumiyetle Türkistan'ın hemen her yerinde yaygın olarak bilinmektedir. Özellikle Türkmenler, Hiveli Özbekler, Kazaklar ve Karakalpaklar arasında günümüzde bile bu destanı ezbere bilen şairler bulunmaktadır. Örneğin Karakalpak Gencebay (1929'da doğdu), babası ve aynı zamanda hocası olan Tilevmurad Atamuradoğlu'ndan bu destanı öğrenmiştir. 1977 yılından beri Karakalpakistan radyosu ve televizyonunda çalışan Gencebay, bu destanı yaşatan günümüzdeki en önemli temsilcilerdendir⁷⁵.

Vámbéry, sadece Hive Hanlığı'nda nazım ve şarkının çoğunlukta olduğunu belirtmektedir. Kendisi Hive'deyken Mûnis ve Mirâb adında iki akraba şair ile tanışmıştır. Mûnis, oldukça güzel şiirler yazan birisidir. Mirâb ise Türk diline vakıf bir edebiyatçıdır⁷⁶. Bu da, Hive Hanlığı'nda edebî eserler yazılmakta olduğunu ve kültür seviyesinin yüksek bir düzeyde olduğunu göstermektedir.

⁷² A. Vámbéry, *Oçerki Sredney Azii*, s. 327-335.

⁷³ aynı eser, s. 335-336.

⁷⁴ aynı eser, s. 336.

⁷⁵ Salih Yılmaz, a.g.m., s. 134.

⁷⁶ Vámbéry'nin Mûnis ve Mirâb olarak bildiği bu iki ilim adamı aslında Hive sarayının tarihçileridir. Bunlar hakkında daha geniş bilgi için bk: Salih Yılmaz, "Muhammed Rıza Agehi'nin 'Gülşen-i Devlet' Adlı Eserinde Geçen Karakalpaklarla İlgili Bölümlerin Tercümesi", *Türk Kültürü*, sayı:472, Ağustos 2002, s. 496-505; aynı müellif, "Mûnis ve Agehi'nin 'Fırdevs-ü'l-İkbâl' Adlı Eserlerinde Geçen Karakalpak-Hive Hanlığı Münasebetlerine Dair Kayıtlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 145, Ağustos 2003, s. 151-180; aynı müellif, "Agehi'nin 'Riyazu-d Devle' Adlı Eserinde Geçen Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı:146, Ekim 2003, s. 231-237.

SONUÇ

Vámbéry, Türkistan'a yaptığı seyahatinde gördüklerini ve duyduklarını yazdığı eserlerinde buralarda yaşayan halkların tarihine ve etnografyasına fazla önem vermemekle birlikte burada bulunan üç hanlığın (Hive, Buhara, Hokand) yerleşim şekillerine, siyasî ve ekonomik bağlantılarına, Rusya'nın buralardaki siyasî etkisine büyük önem vermiştir. Bununla birlikte o iki büyük devlet olan Rusya ve İngiltere'nin Türkistan'da izlediği siyaseti anlatır. Rus diplomatlar Vámbéry'yi sevmeyip onu İngiliz ajanı olarak yargılasalar da, O Türkistan hanlıkları ile Rusya'nın ekonomik ve siyasî bağlantısı hakkında âdilâne bir tutum gösterir. Örneğin O, Rusya'nın bu hanlıklar ile alışveriş durumu hakkında; Buhara, Hive, Karşı pazarlarını gördüğünü, Rusya'nın bu hanlıklar ile büyük ölçüde ticarî alışverişte bulunduğunu, bu hanlıklarda Rusların etkisi altında kalmayan hiçbir şeyin olmadığını yazmaktadır.

Rusların ticarî alışverişi İngiltere'nin ticarî alışverişinden daha fazladır. Bunun en önemli sebebi Rusya'nın buralar ile alışverişinin birkaç yüzyıl önce başlaması ve devam ediyor olmasıdır. Hâlbuki İngiltere bu ticarî alışverişe yeni başlamıştır. Diğer bir sebep de Rusların İngiltere'ye göre Türkistan halklarının nelerden hoşlandığını iyi bilmeleridir. Son olarak İngiltere'nin kumaş getirdiği Herat yolunun kötü olmasıdır⁷⁷.

Rusya'nın Türkistan hanlıkları üzerinde siyasî etkisinin güçlü olması hakkında Vámbéry şunları yazmaktadır: "...Rusya, hanlıklar ile olan geniş çaplı alışveriş faaliyetleri sayesinde bunlar üzerindeki siyasî gücünü ve baskısını da arttırmıştır. Rusya'nın asıl amacı bu hanlıkları, toprakları arasına katmaktır. Şu anda Türkistan hanlıkları Rus kraliçeliğinin eksik bir parçası olarak görülmektedir⁷⁸. Rusya, bundan yirmi beş yıl önce Türkistan ile fazla ilgilenmemiştir. Hâlbuki İngilizlerin Afganistan'ı alması, Rus-İran Antlaşması, Rusların 1839 yılında Hive'ye karşı sefer düzenlemeleri gibi olaylar Petersburg-Londra arasındaki durumu gerginleştirmişti. Fakat bu çekişme İngiltere'nin Afganistan'daki durumunun tehlikeye girmesi ile Rusya lehine sonuçlanmıştır. Rusya bu durumdan faydalanarak Türkistan'ı sınırlarına katmak için harekete geçmiştir. Özellikle Türkistan'ın batı kısmında bilhassa Aral gölü ve çevresinde Rusların etkisi hızlı bir şekilde hissedilmiştir."⁷⁹ Vámbéry, Aral gölü ve Amuderya nehrinin derin bölgelerinde

⁷⁷ A. Vámbéry, *Puteşestviye Po Sredney Azii*, s. 369-370.

⁷⁸ aynı eser, s. 379.

⁷⁹ aynı eser, s. 381.

Rus vapurlarının yüzdüğünü ve bu vapurların balıkçılarla işbirliğine giderek özellikle Karakalpaklar üzerinde hâkimiyetlerini çabucak gösterdiklerini de eklemektedir⁸⁰.

Vámbery'nin eserleri sayesinde Türkistan hanlıkları ve Karakalpakların tarihi, etnografyası, ekonomisi ve medeniyeti, Rusya ile olan ilişkileri hakkında çok önemli bilgiler edinmekteyiz. Bu bilgileri bundan sonra devam edecek eserlerimizde yazmaya çalışacağız.

KAYNAKÇA

- 1- Berdak (Berdimurat), *Tanlauli Şıgarmalarının Tolık Jıynagı*, Karakalpakistan Memleketlik Basması, Nökis, 1950.
- 2- Elçin, Şükrü, "Türklerde Aşık Oyunu ve Bu Oyunla İlgili Âdet ve Ananeler", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt:III, KB yay., Ankara, 1987.
- 3- Esbergenov, H., *Tarihi ve Medeni Estelikler*, Nökis, 1993.
- 4- Hocaniyazoğlu, G.- O.Jumabayoğlu, *Karakalpakıstandağı Muhaddes Orınlar*, Nökis, 1994.
- 5- İvanov, P.P., "Oçerk İstorii Karakalpakov", *Materialı Po İstorii Karakalpakov*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Cilt VII, Moskva-Leningrad, 1935.
- 6- Jdanko, T.A., *Oçerki İstoriceskoy Etnografii Karakalpakov*, Rodoplenennaya Struktura i Rasseleniye v XIX-naçale XX veka, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1950.
- 7- Kamalov, Sabır, *Vambery Karakalpaklar Turalı*, Habarsı Jurnalınının 1995 jıl 4-sanına Kosımşa, Nökis, 1995.
- 8- Kutay, Cemal, *Sahte Derviş*, 3.bs., Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- 9- Maksetov, K., *Destanlar, Jıraylar, Baksılar*, Nökis, 1992.
- 10- Nurmuhamedov, Marat, "Karakalpaklar'da Aşık (Kemik) Oyunu", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt: III, KB yay., Ankara, 1987.
- 11- Öke, Mim Kemal, *Gizli Belgelerle II. Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery: Saraydaki Casus*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1991.

⁸⁰ aynı eser, s. 382.

- _____, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambéry'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.
- _____, *Vambéry: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü*, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 1985.
- 12- Vámbéry, Armín, *Cagataische Sprachstuden (Chrestomatie)*, Leipzig, 1867.
- _____, *Das Türkenvolk in Seinem Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen*, Leipzig, 1885.
- _____, "Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, sayı:XXXIII, Leipzig, 1879.
- _____, *İstoria Buhari İli Transaksonii (Maveranahr), s Drevneişiş Vremën do Nastoyaşego*, Tom: 1-2, Sankt-Petersburg, 1873.
- _____, "Jusuf und Ahmed ein Özbekische Volksepos in Chivaer Dialekte Text, Uberetzung und Notes Vambéry", *Kelete Szemle*, sayı:X-XII, Budapest, 1910-1911.
- _____, "Jusup und Ahmed", *Kelete Szemle 10*, Budapest 1910, Published by İndiana Universty, Bloomington, 1968.
- _____, *Oçerki Jizni i Nravov Vostoka, Perevod s Nemetskogo*, S.Petersburg, 1877.
- _____, *Oçerki Sredney Azii (Dopolneniye k Puteşestviyu Po Srednei Azii)*, Moskva, 1868.
- _____, *Puteşestviye Po Sredney Azii c Kartinoyu i Kartoyu Uzdaniye Vtoroye*, 2. bs., Moskva, 1874.
- _____, *Travels in Central Asia*, John Murray, Albemarle Street, London, 1864.
- 13- Yılmaz, Salih, "Agehi'nin 'Riyazu-d Dovle' Adlı Eserinde Geçen Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı:146, Ekim 2003.
- _____, "Armín Vámbéry'nin Türkistan Seyahatnamesi'nde Geçen Ahmet İle Yusuf Destanı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK yay., sayı:16, Yaz-2003.
- _____, "İngiliz Casusu Armin Vambéry'nin Türkistan Seyahatinde Ona Eşlik Eden Özbek İshak Molla Hakkında", *TDAV Tarih Dergisi*, sayı: 211, Temmuz 2004.

- _____, "Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan", *Yeni Türkiye Dergisi*, Türk Dünyası Özel Sayısı, sayı:16, Temmuz-Ağustos 1997.
- _____, "Muhammed Rıza Agehi'nin 'Gülşen-i Devlet' Adlı Eserinde Geçen Karakalpaklarla İlgili Bölümlerin Tercümesi", *Türk Kültürü*, sayı:472, Ağustos 2002.
- _____, "Mûnis ve Agehi'nin 'Firdevs-ü'l-İkbâl' Adlı Eserlerinde Geçen Karakalpak-Hive Hanlığı Münasebetlerine Dair Kayıtlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 145, Ağustos 2003.